

A Different Reviewing of Islamic Social Sciences: The Field of Concepts

Mahdi Hosseinzadeh Yazdi

1. Associate Professor, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: ma.hosseinzadeh@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 08 October 2024 Received in revised form: 10 December 2024 Accepted: 15 December 2024 Published online: 21 December 2024</p> <p>Keywords: <i>Concepts, Fields of science, Ijtihad, Islamic social sciences, Western social sciences.</i></p>	<p>What we call science encompasses various contexts. The distinction between Islamic and Western social sciences shows itself in various contexts of science. To fully comprehend these differences, it is essential to systematically examine all scientific contexts, as neglecting any area can hinder the recognition of these distinctions and obstruct alternative frameworks for scientific development. In the realm of social sciences, at least 12 contexts can be identified through reflection and induction: description, discovery, justification (methodology), hypothesis acceptance, understanding, explanation, prediction, object of study, application, normativity, and concepts. This article focuses specifically on the conceptual context to explore the differences between Islamic and Western social sciences in this domain. The findings suggest that the divergence in conceptual approaches stems from foundational differences in worldview. Concepts serve as lenses through which the world is understood, and each scientific tradition organizes its theories and representations of reality based on these conceptual frameworks. In Islamic social sciences, concepts are not reconstructed; rather, they are imbued with intrinsic value rooted in Islamic Thought. Understanding these concepts in contrast to their Western counterparts necessitates Ijtihad (independent reasoning), as the process involves uncovering meanings that align with Islamic principles.</p>
<p>Cite this article: Hosseinzadeh Yazdi, M. (2024). A Different Reviewing of Islamic Social Sciences: The Field of Concepts. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 14(4): 41-61. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386651.1750</p>	

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386651.1750>

1. Introduction

Advocates of Islamic social sciences often define their discipline in contrast to Western social sciences, highlighting numerous differences between the two. Understanding these differences requires a comprehensive exploration of the various dimensions of science. For researchers aspiring to develop alternative scientific paradigms, reflecting on these dimensions is essential. Through reflection and induction, at least 12 dimensions of science can be identified: description, discovery, justification (methodology), hypothesis acceptance, understanding, explanation, prediction, object of study, application, normativity and concepts. However, it is important to note that while these dimensions can be distinguished analytically, they are deeply interwoven in practice, influencing and being influenced by one another.

This study focuses on the conceptual dimension of science. Concepts serve as the foundational building blocks of theories. A concept is an idea expressed through symbols or words. In natural sciences, concepts are often represented symbolically (e.g., formulas), whereas in social sciences, they are primarily articulated through language. Each scientific discipline has its own unique set of concepts. This paper examines whether there are conceptual differences between Islamic and Western social sciences and, if so, what those differences entail.

2. Methodology

The term "science" carries multiple meanings—ranging from a broad definition encompassing all forms of knowledge (both intuitive and acquired) to a narrower definition confined to empirical disciplines. In this study, "science" refers specifically to academic fields and disciplines such as psychology, economics, and sociology. The analysis focuses on two aspects of concepts: 1. Concepts used to describe the objects of social sciences: This aspect is not the focus of this study as the differences between Islamic and Western social sciences in this regard are relatively clear. 2. Concepts constructed within the discipline itself: These are the theoretical constructs developed by scholars (e.g., sociological concepts). The second aspect forms the core of this research. It is plausible that different societies produce distinct concepts; however, a unified scientific framework may use shared concepts to represent this diversity. Risjord explains that scientific concepts differ from everyday concepts: while everyday concepts are used by individuals within a society (e.g., "family"), scientific concepts (e.g., "atom" or "inflation") are constructed to explain phenomena. Empiricist approaches view the relationship between technical language in science and everyday language as analogous to the relationship between theory and observation. (Risjord, 2014:34).

3. Findings

If we accept the epistemological naturalist perspective on concept formation in social sciences while rejecting positivist views, it becomes evident that concepts are inherently theory-laden—or more precisely, paradigm-laden—when foundational principles and worldviews differ. This study does not rely solely on the positions of thinkers like Popper or Kuhn but assumes that social science concepts derive their content from external influences such as theories, paradigms, or worldviews.

For example: If we acknowledge that theories influence concept formation but deny that foundational worldviews play a role—and further assume that theories in Islamic and Western social sciences are nearly identical—it would be illogical to claim significant conceptual differences between them.

Conversely, interpretivist approaches suggest that many categories in social sciences are not discovered but constructed. Root explains that if methods for collecting and analyzing anthropological or sociological data

were different—or nonexistent—the categories used to describe people (e.g., roles, ideologies) would also differ.

With interpretivism or acceptance of theoretical diversity, an Islamic social scientist might ask: What concepts does Islam use to approach society? How does it categorize the social world? What relationships does it emphasize? Since Islamic social sciences operate within distinct epistemological foundations rooted in Islamic teachings (e.g., Qur'an and Hadith), their conceptual frameworks differ fundamentally from those in Western traditions.

For instance, while terms like "family" or "marriage" may appear similar across traditions due to linguistic overlap, their meanings diverge significantly. In Islam, these terms reflect relationships grounded in divine principles rather than mere contractual arrangements.

4. Conclusion

This study aimed to explore conceptual differences between Islamic and Western social sciences. It found that scientific concepts are not directly observable but derive their meaning from underlying theories or paradigms. Two broad perspectives exist regarding conceptual formation in social sciences:

1. Epistemological naturalism, which equates social science concepts with those in natural sciences;
2. Interpretivism, which emphasizes the constructed nature of social science categories.

If we accept interpretivism or acknowledge the influence of paradigms on concept formation, significant differences between Islamic and Western social sciences become apparent. Concepts within Islamic social sciences are shaped by Islamic values, principles, and worldviews—providing a unique framework for understanding and organizing society. For example: Concepts derived from Qur'anic teachings offer an alternative lens for categorizing societal phenomena. Certain Western constructs may lack legitimacy within an Islamic framework due to their incompatibility with Islamic epistemology.

Ultimately, Islamic social scientists possess a rich repository of authentic concepts that enable them to interpret social realities through an Islamic lens while maintaining coherence with their foundational worldview.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: Complied with.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declare no conflict of interest.

References

Root, Michael (1998). How We Divide the World. *Philosophy of Science*, Vol. 67, No. 3.

Risjord, Mark (2014). *Philosophy of social science A Contemporary introduction*, New York: Routledge.

خوانشی دیگر از علوم اجتماعی اسلامی: ساحت مفاهیم

مهدی حسین زاده یزدی

۱. دانشیار گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: ma.hoseinzadeh@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	آنچه را علم می‌نامیم، ساحت‌های گوناگونی را در بر می‌گیرد. تفاوت میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی خود را در ساحت‌های مختلف علوم نشان می‌دهد. برای درک دقیق و عمیق این تفاوت‌ها باید همه ساحت‌های علم را بررسی کرد و تمایزها را به دقت نشان داد. توجه به یک یا چند ساحت علم و رهاکردن دیگر ساحت‌ها، ما را از فهم تمایزها بازمی‌دارد و راه را بر سامان و پیشرفت علمی متفاوت می‌بندد. در علوم گوناگون، با تأمل و از راه استقرا، دست‌کم ۱۲ ساحت را می‌توان برشمرد: توصیف، کشف، توجیه (روش)، پذیرش فرضیه، تفهیم، تبیین، پیش‌بینی، ابژه، کاربرد، توصیه یا تجویز و مفاهیم. این نوشتار، با تمرکز بر ساحت مفهوم، به این مسئله می‌پردازد که تفاوت میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی در ساحت مفاهیم چیست؟ یافته‌های پژوهش بیانگر این هستند که تمایز مفاهیم در علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی به تمایز در مبانی و جهان‌بینی این دو برمی‌گردد، چه‌آنکه عالم از دریچه مفاهیم خود را فهم‌پذیر می‌کند. علوم مختلف عالم خویش را از روزنه مفاهیم و با نظریات گوناگونی که از آن مفاهیم سامان یافته است، به تصویر می‌کشند و مقوله‌بندی می‌کنند. در علوم اجتماعی اسلامی مفاهیم برساختی نیستند از این‌رو بار ارزشی خاص خود را دارند و کشف معنای مفاهیم در غربی، مفاهیم. مواجهه با علوم اجتماعی غربی جز از راه اجتهاد امکان‌پذیر نیست.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۷	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
اجتهاد، ساحت‌های علم، علوم اجتماعی اسلامی، علوم اجتماعی غربی، مفاهیم.	

استناد: حسین‌زاده یزدی، مهدی (۱۴۰۳). خوانشی دیگر از علوم اجتماعی اسلامی: ساحت مفاهیم. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴ (۴): ۴۱-۶۱

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386651.1750>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386651.1750>

۱. مقدمه و بیان مسئله

داعیه‌داران علوم اجتماعی اسلامی، خود را بیشتر در تقابل با علوم اجتماعی غربی معنا می‌کنند. آنان تفاوت‌های گوناگونی را میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی برمی‌شمرند. در این میان، شاید مهم‌ترین روزه برای درک این تفاوت‌ها را باید در ساحت‌های مختلف علوم جستجو کرد. تأمل در ساحت‌های گوناگون علوم برای پژوهشگرانی که در تمنای علم دیگری هستند، ضروری به نظر می‌رسد. البته این مطالب به معنای تحقق بالفعل علوم اجتماعی اسلامی در تمامی ساحت‌های آن نیست. بلکه از سویی، گامی است در مسیر روشن ساختن و فهم تمایز آن با دیگری‌اش و از سوی دیگر، نشان‌دهنده گرانگهی است که برای سامان علوم اجتماعی اسلامی باید بر آن تکیه کرد. شاید یکی از مهم‌ترین دلایل برطرف‌نشدن توعی که از علوم اجتماعی اسلامی و اصحاب آن می‌رود، توجه به برخی از ساحت‌ها و رهاکردن یا کم‌توجهی به بقیه آنها باشد. زمانی علوم اجتماعی اسلامی به جایگاه مورد انتظار می‌رسد که در همه ساحت‌های علم حرفی برای گفتن داشته باشد.

برای علوم گوناگون، می‌توان با تأمل و استقرا دست‌کم ۱۲ ساحت را برشمرد: توصیف^۱، کشف^۲، توجیه^۳ (روش)، پذیرش فرضیه^۴، تفهیم^۵، تبیین^۶، پیش‌بینی^۷، ابژه یا متعلق علم، کاربرد، توصیه یا تجویز و مفاهیم^۸. البته، باید توجه داشت این تمایز و تفکیک در مقام نظر و تحلیل نباید باعث غفلت از درهم‌تنیدگی این ساحت‌ها در مقام تحقق و تأثیر و تأثر میان آنها باشد. آنچه برای این نوشتار اهمیت دارد، وجود ساحت مفاهیم برای علم است. «مفاهیم سنگ بناهای نظریه هستند. یک مفهوم ایده‌ای است که در قالب یک نماد یا در قالب کلمات بیان می‌شود. مفاهیم علوم طبیعی غالباً در قالب اشکال نمادین، مانند حروف لاتین ... یا فرمول‌ها ... بیان می‌شوند. اغلب مفاهیم علم اجتماعی در قالب واژه‌ها بیان می‌شوند» (نیومن، ۱۳۹۵: ۱۱۴). می‌توان گفت هر علم مفاهیم خاص خود را دارد. این نوشتار در تلاش است تفاوت میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی را در ساحت مفاهیم بررسی کند و به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که آیا میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی از حیث مفاهیم تفاوتی وجود دارد یا نه؟ اگر پاسخ آری است، آن تفاوت‌ها در چیست؟ شاید با این بیان، مراد از علم در این نوشتار روشن شده باشد. علم مانند بسیاری از اصطلاحات معانی متعددی دارد؛ از معنای اعم آن که تمامی علوم حضوری و حصولی را در برمی‌گیرد؛ تا معنایی تنگ که علم را در قفس تجربه محصور می‌کند. در این نوشتار مراد از علم، رشته علمی^۹ مانند روان‌شناسی، اقتصاد و جامعه‌شناسی است.

در این بحث، توجه به تفاوت دو جنبه در باب مفاهیم ضرورت می‌یابد: ۱. مفاهیمی که ابژه‌های علوم اجتماعی از آن استفاده می‌کنند. این ساحت مورد بحث نیست. به نظر می‌رسد تفاوت ابژه‌های علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی در این جنبه روشن است. ۲. مفاهیمی که در خود علم به کار می‌روند و به تعبیری هرچند نادقیق، در خود علم بر ساخت می‌شوند. مانند مفاهیمی که جامعه‌شناسان سامان می‌دهند. جنبه دوم، محل نزاع در پژوهش حاضر است. می‌توان تصور کرد که مفاهیم جوامع گوناگون، متفاوت باشد، اما علمی واحد با مفاهیمی یکسان آن تنوع و اختلاف را به تصویر کشند. ریسجورد، با بیان دیگری این مطلب را توضیح می‌دهد. وی مفاهیم علمی را در مقابل مفاهیم روزمره قرار می‌دهد. مفاهیم روزمره، مفاهیمی هستند که افراد یک جامعه آن را به کار می‌گیرند. در مقابل، مفاهیم علمی مانند «اتم» و «ژن» در علوم طبیعی و «تورم» و «فرهنگ» در علوم اجتماعی برای تبیین پدیده‌ها بر ساخت می‌شوند. رویکردهای تجربه‌گرایانه مسئله رابطه میان زبان فنی و درون علم را با زبان سوژه به مثابه مسئله رابطه میان نظریه و مشاهده می‌نگرند (Risjord, 2014:34).

1. Description

2. Discovery

3. Justification

4. Accepting a hypothesis

5. Understanding

6. Explanation

7. Prediction

8. Concepts

9. Discipline

در قدم نخست، باید بیشتر درباره مفهوم و ویژگی آن سخن گفت. از این رو، پاسخ به چنین پرسش‌هایی ضروری به نظر می‌رسد: مفهوم چیست؟ آیا مفاهیم در علوم اجتماعی نظریه‌بار هستند یا فارغ از نظریه‌ها سامان می‌یابند؟ می‌توان با مبنایی دقیق‌تر، پرسید: آیا مفاهیم پارادایم‌بار هستند یا فارغ از پارادایم برساخته می‌شوند؟ در ادامه، باید مشخص شود که مفاهیم علوم اجتماعی از زمره کدام مفاهیم‌اند؟ آیا مفاهیمی حقیقی‌اند یا اعتباری؟ به عبارتی، آیا مفاهیم اجتماعی از واقعیات یا انواع خاصی در جهان حکایت می‌کنند؟ مثلاً، آیا واقعیتی به نام فرهنگ، تورم، خانواده و جرم در جهان خارج وجود دارد؟ البته، می‌توان این پرسش را گسترده‌تر مطرح کرد: آیا مفاهیم به کار رفته در علوم، خواه طبیعی و خواه اجتماعی، مفاهیمی حقیقی‌اند یا اعتباری؟ به تعبیر جان سرل، آیا این مفاهیم از دسته حقایق واقعی‌اند یا حقایق نهادی؟^۱ مفاهیم علوم اجتماعی محتوایشان را از کجا به دست می‌آورند؟ انواع در علوم اجتماعی کشف می‌شوند یا برساخت و ابداع می‌شوند؟ با پاسخی گذار به این پرسش‌ها ویژگی مفاهیم در علوم اجتماعی اسلامی برشمرده می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

اندیشمندان و دانش‌پژوهان اسلامی درباره علوم اجتماعی اسلامی، چستی، حدود و ثغور، امکان و امتناع آن و تفاوت آن با علوم اجتماعی غربی کتاب‌ها و مقالات بسیاری را ارائه کرده‌اند (برای نمونه نک: حسین‌زاده یزدی و ملباشی، ۱۴۰۰). در آثار مختلف، ساحت‌های مختلفی برای علم مطرح می‌شود. برای نمونه، در بسیاری از کتاب‌های فلسفه علم ساحت یا مقام کشف و توجیه نظریه برای علم عنوان می‌شود (Ladyman, 2002: 74-76) دیگر ساحت‌های علم را هم می‌توان پراکنده در برخی آثار مشاهده کرد؛ مثلاً ریسجورد ساحت پذیرش فرضیه را عنوان می‌کند (Risjord, 2014: 14) یا پوزیتویسم در معنای جامعه‌شناختی آن، ساحت تجویز را از ساحت علم نمی‌داند (Giddens, 1974: 2-3). اما درباره موضوع خاص این پژوهش که تمایز علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی را از منظر ساحت‌های گوناگون علوم برمی‌رسد تا آنجا که نگارنده کاویده است، با غض نظر از آثار اندیشمندان درجه اول و مکتب‌ساز، مانند شهید صدر و استاد مصباح یزدی، تنها سه اثر وجود دارد: ۱. مقاله علم دینی در مقام توصیف و توصیه؛ بازخوانی نظریه علم دینی استاد مصباح یزدی (حسین‌زاده یزدی و اخلاقی، ۱۳۹۵). در این مقاله دو مقام توصیف و توصیه در علم، مطرح می‌شود و بر اساس آن دیدگاه یکی از متفکران معاصر جهان اسلام بازخوانی می‌شود. این مقاله مدعی است که تقریری که کتاب علم و دین از نظریه مصباح یزدی (۱۳۹۳) ارائه کرده، نادقیق است؛ ۲. مقاله نسبت عینیت و ارزش‌باری علوم اجتماعی با توجه به دیدگاه فیلسوفان مسلمان (حسین‌زاده یزدی و فلاح‌نژاد، ۱۳۹۸). در این مقاله برای علم، شش ساحت عنوان می‌شود: کشف، مفاهیم، توجیه، پذیرش نظریه، توصیه و کاربرد. این نوشتار با بررسی معنای ارزش و عینیت و با تفکیک ساحت‌های گوناگون علوم اجتماعی، به دنبال پاسخ به این پرسش بنیادی است که دخالت ارزش‌ها در کدام ساحت علوم اجتماعی آن را از عینیت می‌اندازد و در کدامیک چنین نیست؟؛ ۳. کتاب روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی که می‌توان گفت هفت ساحت را برای علوم انسانی بیان می‌کند. «در همه علوم انسانی هفت کار درباره کنش‌های انسانی انسان صورت می‌گیرد: تعریف، توصیف، تبیین، تفسیر، پیش‌بینی، ارزشیابی و کنترل یا جهت‌دهی» (شریفی، ۱۳۹۵، ۲۱). هر یک از این ساحت‌ها، از روش خاصی پیروی می‌کند. نویسنده با تمایز میان مفهوم روش و روش‌شناسی به دنبال آن است که روش و روش‌شناسی متفاوت در هر یک از این ساحت‌ها را نشان دهد. این اثر هر ساحتی را از دریچه روش و روش‌شناسی بررسی می‌کند. باید توجه داشت که این ساحت‌ها را به روش در آن فرونکاست.

این پژوهش به دنبال آن است که با طرح تمام ساحت‌های علم به طور یکجا و کامل، تمایز بنیادین علوم اجتماعی اسلامی و غربی را در ساحت مفاهیم نشان دهد تا مسیری برای گفتگو و نقد و نظر در این باره فراهم گردد.

۳. چهارچوب مفهومی

^۱ البته طرح این پرسش با دو عبارت متفاوت به این معنا نیست که مفاهیم اعتباری همان حقایق نهادی جان سرل است. این نکته، خود بحث مبسوطی را می‌طلبد.

۳-۱. تعریف مفهوم

در منطق قدیم، مفهوم به «ما حصل عند العقل» تعریف می‌شود؛ توضیح آنکه «أن ما استفيد من اللفظ باعتبار أنه فهم منه يسمي مفهوماً و باعتبار أنه قصد منه يسمي معنى و باعتبار أن اللفظ دال عليه يسمي مدلولاً» (یزدی، ۱۴۱۲ ق: ۳۰). زمانی که لفظی بیان می‌شود، آنچه که از آن نزد ذهن حاضر می‌شود و به یک معنا، آنچه از آن درک می‌شود، از این حیث که فهم می‌شود، مفهوم نام دارد و از این حیث که از آن لفظ قصد می‌شود، معنا نام دارد و از این حیث که لفظ بر آن دلالت می‌کند، مدلول نامیده می‌شود. با این تعریف از مفهوم، می‌توان آن را همان تصور دانست؛ یعنی آن صورت یا ادراکی که همراه حکم و اذعان نیست؛ در مقابل تصدیق که همراه حکم و اذعان است. برای مفهوم، تقسیمات چندی بیان می‌شود مانند: کلی یا جزئی، متواطی یا مشکک و حقیقی یا اعتباری.

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان گفت، مفاهیم یا کلی‌اند یا جزئی و مفاهیم کلی یا حقیقی‌اند یا اعتباری و مفاهیم حقیقی به سه دسته ماهوی و معقول ثانی فلسفی و معقول ثانی منطقی تقسیم می‌شوند (نک: حسین‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۷-۱۳۹). مفهوم حقیقی، مفهومی است که گاه در خارج موجود می‌شود و زمانی در ذهن. آنگاه که در خارج موجود می‌شود، اثر واقعی و خارجی آن، برش مترتب می‌شود و آن زمان که در ذهن موجود می‌شود، چنین نیست؛ مانند مفهوم آتش که در خارج می‌سوزاند و در ذهن اثرش را ندارد (طباطبایی، ۱۴۲۸ ق: ۳۱۴). به عبارتی مفاهیم یا ادراکات حقیقی «انکشافات و انعکاسات ذهنی واقع و نفس الامر است» (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۱۴۳) در مقابل مفاهیم یا ادراکات اعتباری «فرض‌هایی است که ذهن به منظور رفع احتیاجات حیاتی آنها را ساخته و جنبه وضعی و قراردادی و فرضی و اعتباری دارد و با واقع و نفس الامر سر و کاری ندارد» (همان). از این رو، درباره مفاهیم اعتباری از مفهوم «وهمی» استفاده می‌شود؛ زیرا مصداقی جز آنچه آدمی در ظرف توهم برایش فرض کرده، ندارد (همان: ۱۶۶).

منسجم ساختن اعتباریات به مثابه یک نظریه و برجسته کردن آن را می‌توان از نوآوری‌های علامه طباطبایی دانست. نظریه اعتباریات وی، رنگ‌وبوی دیدگاه استاد نامورش، مرحوم شیخ محمدحسین اصفهانی را دارد (آملی لاریجانی، ۱۳۹۴: ۳ و ۴). آنچه برای این بحث اهمیت دارد، ما به ازاء نداشتن مفاهیم اعتباری در واقعیت و نفس الامر است. علامه طباطبایی منشأ ایجاد این گونه مفاهیم را برطرف ساختن نیازهای آدمی می‌داند. در واقع اعتبار، میان دو عالم حقیقی سامان می‌گیرد. عالم حقیقی نخست، نیازهای زیستی آدمی است؛ مانند نیاز به آب و غذا و عالم حقیقی دوم یک اثر حقیقی مانند نوشیدن آب است (طباطبائی، ۱۴۲۸ ق: ۳۴۸). به عبارتی، نیازهای آدمی او را به بر ساخت پاره‌ای از مفاهیم سوق می‌دهد؛ از این رو می‌توان گفت که گستره مفاهیم بسیار وسیع‌تر از گستره واقعیت است. در عالم واقع، در حادثه‌ای رگ‌های یک دست بر اثر برخورد با چاقو از هم گسسته می‌شود. می‌توان از آن با مفهوم «مرگ» حکایت کرد و می‌توان با مفهوم «خودکشی». چه مؤلفه‌ای است که تعیین می‌کند مرگ است یا خودکشی؟ شکل و چگونگی حادثه؟ گاهی حادثه‌ها کاملاً شبیه هم‌اند؛ بدون هیچ تفاوت محسوسی. آیا تیت و قصد در این میان مهم است؟ مثلاً آیا تفاوتی نیست میان کسی که به خاطر رهایی خود از مشقت‌های دنیا چنین کاری می‌کند با کسی که بالفرض به خاطر رهایی جان یک گروگان مجبور است چنین کند؟

می‌توان ادعا کرد که تمییز ندادن و تفکیک نکردن میان مفاهیم حقیقی و اعتباری و سرایت دادن ویژگی هر یک به دیگری فرو افتادن در دام مغالطات را در تاریخ اندیشه بشری به دنبال داشته است. البته باید توجه داشت که واژه اعتباری دست‌کم چهار کاربرد متفاوت دارد: ۱. وصف مفهوم قرار می‌گیرد و در مقابل مفهوم حقیقی با تعریفی که گذشت قرار می‌گیرد. ۲. در برابر اصیل به کار می‌رود. در اینجا اصالت به معنای منشأ اثر بودن است. در بحث از اصالت وجود و اعتباریت ماهیت، اعتباری به این معنا لحاظ می‌شود. ۳. در این معنا هم در مقابل مفهوم حقیقی در معنایی متفاوت به کار می‌رود. مراد از مفهوم حقیقی در اینجا مفهومی است که وجود منحاز و مستقل دارد، در مقابل اعتباری که ندارد. ۴. مفاهیمی که تنها در ظرف عمل تحقق می‌یابند (آملی لاریجانی، ۱۳۹۴: ۱۲ و ۱۳).

علامه طباطبایی، اعتباریات بالمعنی الاخص را به دو دسته تقسیم می‌کند: ۱. اعتباریات پیش از اجتماع و ۲. اعتباریات بعد از اجتماع. توضیح آنکه برخی از مفاهیم اعتباری بدون فرض اجتماع امکان‌پذیر نیست؛ مانند مفاهیم اعتباری که درباره تربیت فرزندان بر ساخت می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۲۰۲). طباطبایی برخی از مفاهیم اعتباری بنیادین بعد از اجتماع که به منزله خاستگاه و پایه‌های دیگر مفاهیم اعتباری

بعد از اجتماع است، چنین برمی‌شمرد: اصل ملک، کلام و سخن، ریاست و مرئوسیت، امرونی و تساوی. به‌عنوان مثال، خاستگاه مفاهیم اعتباری تبدیل، مبادله، پول، اسکناس، چک و دیگر اوراق بهادار را باید در اصل ملک جستجو کرد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۳۱۸). نکته مهم درباره این مفاهیم آن است که هرچند با اعتبارسازی و با وهم و ذهن سامان می‌گیرند، اما اثر حقیقی دارند. مثلاً اثر حقیقی مالکیت، تصرف و سلطه است و اثر حقیقی ریاست، فرمان دادن است (طباطبائی، ۱۴۲۸ق: ۳۴۸ و ۳۴۹).

در نگاه علامه طباطبایی مفاهیم اعتباری و اجتماعی به‌مرور در طول زمان فریه می‌شود. هر چه جوامع پیچیده‌تر می‌شود، این گونه مفاهیم هم کثرت پیدا می‌کنند. با پیشرفت اجتماع و تکامل اندیشه، آدمی مفاهیم تازه‌ای درمی‌اندازد. از این رو، با سیر فقهرا به گذشته اگر به خاستگاه آن نرسیم، لااقل بدان نزدیک می‌شویم. البته راه دیگر جستجو و واری در اجتماع و اندیشه اجتماعی ملت‌های غیر پیشرفته و بدوی است که اندیشه‌هایشان نسبتاً ساده و بسیط است (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۲۰۱ و ۲۰۲ و ۲۱۶).

با توجه به این مطالب، در نگاه علامه طباطبایی، مفاهیم اعتباری، مفاهیمی است که عقل عملی برای برطرف ساختن نیاز آدمی در زندگی برمی‌سازد؛ بنابراین نمی‌توان آنها را در زمره مقولات عقل نظری و حاکی از واقعیت دانست. متعلق عقل عملی، عمل آدمی است، از این حیث که آیا یک عمل درست (سزاوار انجام) است یا نه، جایز است یا جایز نیست. هر معنایی از این گونه، امری اعتباری است که در خارج از تعقل و ادراک واقعیتی ندارد. این وجود و تحقق ادراکی فعل عقل و قائم به آن است. بر خلاف عقل نظری که متعلق آن معانی حقیقی و غیر اعتباری است؛ خواه عمل عقل، تصور آن معانی باشد، خواه تصدیق آنها. مدرکات عقل نظری برای خود وجود و تحقق مستقل از عقل دارند. عمل عقل در هنگام ادراک آن اخذ و حکایت است؛ اما عمل عقل عملی حکم و قضاء است (طباطبایی، ۱۳۷۱: ۹۸). البته برخی از محققان توجه می‌دهند که رابطه میان اعتبار و احکام عقل عملی تساوی نیست و از این رو نمی‌توان احکام هر یک را به دیگری تسری داد؛ زیرا حسن و قبح و باید و نبایدهای عقلی و ... ضرورتاً از مقوله اعتبار نیستند (آملی لاریجانی، ۱۳۸۴). اینکه این ادعا تا چه میزان با دیدگاه و آثار علامه طباطبایی سازگار است، مجال دیگری می‌طلبد (نک: ترکاشوند و میرسپاه، ۱۳۸۹).

تنوع و گوناگونی ژرفی میان مفاهیم اعتباری در جوامع مختلف وجود دارد. جوامع که متفاوت می‌شوند، در مفاهیم اعتباری هم دگرگونی وارد می‌شود. به‌عنوان مثال، مردمانی که در قطب شمال یا جنوب‌اند، مفاهیم اعتباری متفاوتی نسبت به کسانی دارند که نزدیک خط استوا زندگی می‌کنند. نیازهای منطقه استوایی با مناطق قطبی متفاوت است «اختلافات فاحشی که در افکار اجتماعی و آداب و رسوم سکنه منطقه‌های مختلف زمین مشهود است، بخش مهمی از آنها از همین جا سرچشمه می‌گیرد و همچنین محیط عمل در اختلاف افکار و ادراکات اعتباری دخیل می‌باشد. مثلاً یک نفر باغبان با یک نفر بازرگان یا یک نفر کارگر با یک نفر کارفرما، از جهت روش فکری یکسان نیست؛ زیرا احساساتی که مثلاً سبزه و آب و درخت و گل و بهار به وجود می‌آورند، غیر از احساساتی است که مال‌التجاره و داد و ستد لازم دارد و اختلاف احساسات، اختلاف ادراکات اعتباریه را مستلزم می‌باشد» (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۲۱۵)؛ بنابراین هم در طول زمان مفاهیم اعتباری متفاوت می‌شوند و هم در گستره جغرافیا این گوناگونی قابل مشاهده است. علاوه بر اینکه، نیازهای متنوع، مفاهیم متنوعی را خلق می‌کنند. مبانی متفاوت، ارزش‌های مختلف و سبک زندگی متنوع، خود نیازهای گوناگونی را موجب می‌شوند.

در این میان، مرتضی مطهری بر این باور است که هر یک از مفاهیم اعتباری را لحاظ کنیم متوجه می‌شویم بر اساس حقیقتی سامان گرفته است؛ به این معنا که یک مصداق واقعی و نفس‌الامری وجود دارد که نسبت به آن، حقیقت است و اساساً حصول آن مفهوم برای ذهن از رهگذر همان مصداق حقیقی است. منتهی آدمی برای رفع نیاز خود در ظرف توهم چیز دیگری را مصداق آن قرار می‌دهد که در واقع مصداق آن نیست؛ بنابراین، می‌توان گفت که در حقیقت، اعتباری وصف مفهوم نیست؛ بلکه وصف فعل خاص ذهن است که چیزی را که مصداق مفهومی نیست، مصداق آن لحاظ می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۱۶۷) اما این ادعا با پرسش‌های جدی روبه‌رو است. این هر و کلیت از کجا آمده است؟ آیا دلیل آن استقراء است؟ به عبارتی، ضرورت عقلی این پاسخ روشن نیست. می‌توان پذیرفت که قوه مدرکه توان این را ندارد که از پیش خود مفهومی بسازد و هر چه اعتباری می‌نامیم در واقع محصول تصرفات ذهن در تصویرهای حقیقی از جمله تجرید و تعمیم و تجزیه و ترکیب است، ولی در عین حال می‌توان قبول نکرد که اعتباری وصف فعل خاص ذهن است که چیزی را که مصداق مفهومی

نیست، مصداق آن در نظر می‌گیرد. البته شاید بتوان این ادعا را اینگونه تفسیر کرد که در صورت تحلیل مفاهیم اعتباری به مفاهیمی حقیقی می‌رسیم که آن مفهوم اعتباری در واقع، از آنها تشکیل شده است. با توجه به این مطالب، اکنون مفاهیم را در علوم بررسی می‌کنیم. آیا این مفاهیم حقیقی اند یا اعتباری، یا در این میان، باید قائل به تفصیل بود؟

۴. بحث و نظر

۴-۱. مفاهیم در علوم

در باره مفاهیم گوناگون در علوم مختلف، این پرسش مطرح می‌شود که این مفاهیم محتوایشان را از کجا به دست می‌آورند؟ بی‌تردید، مفاهیمی که در علم به کار می‌روند، مشاهده‌پذیر نیستند. مفاهیم مشاهده‌پذیر مانند، قرمزی، زبری و درد است که مصادیق آن را با حواس پنج‌گانه یا حواس درونی می‌یابیم. مفاهیم علمی، مشاهده‌ناپذیر یا به تعبیری «مفهوم نظری»^۱ هستند. همانطور که معنای یک واژه در جمله متعین می‌شود و این جملات اند که قابل صدق و کذب و باورپذیر و غیرقابل باور هستند، مفاهیم هم در نظریه‌های علمی، محتوایشان را از این نظریه‌ها به دست می‌آورند. با تغییر نظریه‌ها محتوای مفاهیم تغییر می‌کند؛ مثلاً مفاهیم اتم و ژن در نظریه‌های فیزیک و زیست‌شناسی قرن بیستم به خاطر دگرگونی نظریه‌ها، تغییرات بنیادینی کرد. بنابراین، مفاهیم علمی محتوای خود را از نظریه‌هایی که پس پشت آنهاست به دست می‌آورند. برای نمونه، معنای واژه «جرم» در نظریه مکانیک نیوتن، و تفاوت آن با واژه «وزن» با توجه به این نظریه روشن می‌شود. جرم یک مفهوم نظری است که بر خلاف مفهوم وزن، به چنگ تجربه و مشاهده نمی‌افتد و بر اساس تجربه معنا نمی‌شود (Risjord, 2014:34). مثال روشن‌تر مفهوم «جاذبه» است. ما هیچ تجربه‌ای از آن نداریم. ما تنها مشاهده می‌کنیم جسمی که از دست خارج شد، به زمین افتاد. الان این به خاطر جاذبه زمین است یا دافعه خورشید؟ تجربه هیچکدام را تعیین نمی‌کند. بر اساس نظریه نیوتن، مفهوم جاذبه بر ساخت می‌شود؛ نه اینکه من آن را از تجربه انتزاع کنم. از این رو، تصریح می‌شود که اگر یکی از فرضیه‌ها به طور جدی مورد تردید قرار گیرد، استفاده از مفهوم یا اصطلاحی که به آن وابسته و از آن برخاسته است، باید مورد بازنگری قرار گیرد (Balashov and Rosenberg, 2002:178). یکی از تفاسیر نظریه بار بودن مشاهده از نظریه^۲ همین معناست. مراد از مشاهده در این عبارت معنایی بسیار کلی است و هرگونه مواجهه حسی با جهان پیرامون یا هر نوع ادراک حسی را در برمی‌گیرد. (Godfrey-Smith, 2003, 156) اکنون مفاهیم و اصطلاحاتی که دانشمندان در علم به کار می‌برند، حتی معانی اصطلاحاتی که عاری از نظریه به نظر می‌رسند، از چهارچوب نظری دانشمندان، تأثیر می‌پذیرند (Ibid, 157). البته باید میان دو جنبه تمایز گذارد: ۱. نظریه بار بودن خود مشاهدات؛ یعنی مواجهه ما با عالم نظریه بار است. دو فرد با دو نظریه مختلف دو گونه مشاهده خواهند داشت. این همان نزاع معروف چرچلند و فودو است که از بحث این نوشتار خارج است (See: Fodor, 1984 and Churchland, 1988)؛ ۲. مفاهیم و بالتبع، واژگان نظریه‌بارند؛ این معنا محل بحث ماست.

البته روشن است که این نگاه در مقابل نام‌گرایی^۳ در پارادایم پوزیتیویسم سامان می‌گیرد: «قاعده نام‌گرایی بر این تأکید دارد که هر مفهوم انتزاعی مورد استفاده در تبیین‌های علمی نیز باید برآمده از تجربه باشد... برای مثال مفهوم «خدا» را نمی‌توان مفهوم علمی به حساب آورد؛ زیرا امکان مشاهده خدا وجود ندارد...» (بلیکی، ۱۳۹۱، ۷۴). از آنجا که از سویی، با اشکالات و مباحث امثال پاپر و کوون جایی برای دفاع از نام‌گرایی باقی نمی‌ماند و از سوی دیگر، علوم اجتماعی اسلامی اساساً در تقابل با دیدگاه پوزیتیویستی سامان می‌گیرد، لوازم قاعده نام‌گرایی پیگیری نمی‌شود.

اکنون این پرسش مهم مطرح می‌شود که نسبت مفاهیم نظری با واقعیت یا جهان خارج چیست؟ آیا در جهان خارج واقعیتی وجود دارد که این مفاهیم در واقع از آن حکایت می‌کنند؟ در پاسخ فیلسوفان دو دیدگاه متفاوت را مطرح می‌کنند. واقع‌گرایان بر این باورند که ویژگی‌های واقعی جهان با مفاهیم نظری مطابقت دارد و مثلاً در علوم اجتماعی نظرسنجی‌های معتبر یا هر ابزار دیگری می‌تواند آنها را اندازه‌گیری کند.

1. Theoretical Concept

2. Theory-ladenness of observation

3. Nominalism

در مقابل، دیدگاه‌های ضد واقع‌گرایی و به طور خاص در اینجا ابزارگرایی، ادعای وجود مفاهیم نظری در خارج را ادعایی متافیزیکی می‌دانند که نه اثبات شده‌اند و نه ضرورتی برای اثبات آن وجود دارد. آنچه در این میان اهمیت دارد، وجود مفاهیمی است که مشاهدات گذشته را سامان دهد و توانایی پیش‌بینی دقیق آینده را به ما بدهد (Risjord, 2014:40_41 and See: Kuipers, 2007:27_28). بنابر دیدگاه ابزارگرایی، مهم نیست که در واقعیت جاذبه باشد یا دافعه یا هیچکدام. مهم آن است که بتوان با مفهوم جاذبه پیش‌بینی آینده و تبیین گذشته کرد. بنابراین، نمی‌توان گفت الکترون‌ها در جهان وجود دارند، بلکه باید گفت، وجود الکترون‌ها به مفهوم‌سازی ما درباره جهان وابسته است (Godfrey-Smith, 2002, 173). بر این اساس زبان علم و مفاهیم آن، زبان حکایت از عالم واقع نیست؛ بلکه ارائه ابزاری است که توان پیش‌بینی و تبیین می‌دهد. در واقع، اختلاف اساسی به هدف از علم مربوط می‌شود. واقع‌گرایان بر خلاف ضد واقع‌گرایی، هدف از علم را کشف حقایق و از جمله مکانیسم‌ها و وجوداتی می‌دانند که به طور مستقیم مشاهده‌پذیر نیستند.

در صورت پذیرش دیدگاه تامس کوون درباره پارادایمیک‌بودن علم، به نظر می‌رسد برای دقیق‌تر شدن بحث، به جای نظریه‌بار بودن مفاهیم باید از پارادایم‌بار بودن آنها سخن گفت. مفاهیم و واژگانی که در علم مصرف می‌شوند، معانی خود را از پارادایمی می‌گیرند که بدان وابسته‌اند؛ مثلاً واژه و مفهوم جرم در فیزیک نیوتنی، معنایی متفاوت از این واژه در فیزیک انیشتینی دارد. با توجه به این مطالب، می‌توان نتیجه گرفت: اگر درباره مفاهیم علمی، سخن از واقع‌گرایی به میان بیاید، پای حقیقی بودن مفاهیم به بحث باز می‌شود؛ در غیر این صورت با پذیرش ضدواقع‌گرایی یا ابزارگرایی، اعتباری بودن این مفاهیم روشن به نظر می‌رسد.

۲-۴. مفاهیم در علوم اجتماعی

در اینجا یک پرسش اساسی مطرح می‌شود: آیا مفاهیم و نظریه‌ها در علوم اجتماعی، مانند مفاهیم و نظریه‌ها در علوم طبیعی است؟ آیا می‌توان گفت: در مقابل مفاهیم روزمره‌ای که درباره واقعیات اجتماعی به کار می‌روند، مفاهیم علمی در علوم اجتماعی، محتوای خود را از نظریه‌های مطرح در این علوم می‌گیرند. با تغییر نظریه‌ها، محتوای مفاهیم هم تغییر می‌کند. در ادامه به پاسخ این پرسش پرداخته می‌شود. جان سرل در کتاب ساخت واقعیت اجتماعی برای توضیح مفاهیم مطرح در علوم اجتماعی، دوگانه امور واقع نهادی^۱ و امور واقع غیرنهادی^۲ یا ابتدایی را به میان می‌کشد. امور واقع نهادی به توافق انسان‌ها وابسته است. ساختار این امور، ساختار روابط سلسله‌مراتبی بدین صورت است: « x در موقعیت C ، Y به شمار می‌آید». وجه تسمیه آنها به نهادی آن است که وجودشان وابسته به نهادهای بشری است. برای اینکه تکه کاغذی، اسکناس ۵۰۰ ریالی دانسته شود، باید نهاد انسانی پول باشد. در مقابل، وجود امور غیرنهادی یا ابتدایی به وجود هیچ نهادی وابسته نیست (سرل، ۱۳۹۶: ۱۸ و ۸۲) او برای تبیین دقیق امور واقع نهادی تمایز میان خصوصیات ذاتی طبیعت و خصوصیات وابسته به التفات یا قصد سوژه را مطرح می‌کند. مثلاً درباره این شیء خاص که در دستم است، وقتی می‌گویم آهن است، از ویژگی ذاتی آن سخن می‌گویم که ارتباطی با سوژه ندارد. اما زمانی که آن را با مفهوم پیچ‌گوشتی توصیف می‌کنم، از خصوصیتی حرف می‌زنم که وجودش به سوژه وابسته است. این شیء پیچ‌گوشتی است، چون سوژه‌هایی آن را پیچ‌گوشتی به‌شمار می‌آورند (همان: ۲۷). بنابراین می‌توان از دوگونه ویژگی درباره اشیاء پیرامون سخن گفت: ۱. ویژگی‌هایی به سوژه وابسته نیست؛ سوژه‌ای باشد یا نباشد آن ویژگی‌ها وجود دارد. ۲. ویژگی‌های وابسته به سوژه که با لحاظ و التفات سوژه لحاظ می‌شود. یعنی نحوه وجود آنها وابسته به سوژه است. با وجود آنها چیزی به جهان یا بر اساس نگاه سرل، جهان مادی افزوده نمی‌شود؛ مثلاً زمانی که به یک تکه فلز با جرم معین و ترکیب شیمیایی مشخص می‌گویم پیچ‌گوشتی، چیزی به جهان افزوده نشده‌است.

سرل برای تبیین دقیق واقعیت اجتماعی دست کم از سه مفهوم کمک می‌گیرد: ۱. تخصیص کارکرد: ۳ آدمی این توانایی را دارد که کارکردهایی را به اعیان و دیگر پدیده‌ها نسبت دهد؛ این کارکردها همیشه وابسته به سوژه است. ۲. التفات جمعی؛ ۴ انسان‌ها این توانایی را

^۱. Institutional Facts

^۲. Brute Facts

^۳. Function Assignment

^۴. Collective Intentionality

دارند که کنش‌هایشان را از این حیث که بخشی از کنش کل است، انجام دهند. مثلاً حرکت من در بازی فوتبال به‌مثابه بخشی از کوشش جمعی ما برای آفسایدگیری از تیم مقابل.^۳ قواعد تقویمی^۱، در مقابل قواعد تنظیمی^۲: قواعد تنظیمی کنش‌های از پیش موجود را تنظیم می‌کند؛ مانند این قاعده که «سبقت از راست ممنوع» که تنظیم کنش رانندگی را به عهده دارد. اما برخی قواعد انجام برخی کنش‌ها را ممکن می‌سازد؛ مانند قواعد شطرنج. اکنون سرل بر این باور است که امور واقع نهادی تنها درون نظامی از قواعد تقویمی به‌وجود می‌آید. (همان: ۵۱-۳۲)

دانستیم که امور واقع نهادی از حیث هستی‌شناختی، سوژکتیو است. اکنون می‌توان پرسید که این هستی سوژکتیو با چه مؤلفه بنیادینی بر ساخت می‌شود؟ پاسخ التفات جمعی است. «... تحولی اساسی که در این میان هنگام خلق واقعیت اجتماعی رخ می‌دهد تخصیص کارکرد بنا به قصد یا التفات جمعی به هویتی است که نمی‌تواند بدون این تخصیص، آن کارکرد را محقق سازند... عنصر کلیدی در گذار از تخصیص جمعی کارکرد به ایجاد امور واقع نهادی، تخصیصشان یا جایگاهی است که به صورت جمعی به رسمیت شناخته می‌شود و کارکرد با آن در ارتباط است» (همان: ۶۴ و ۶۵). سرل مدعی است که اساساً زبان برسازنده واقعیت نهادی است. وی این ادعا را در دو خوانش ضعیف و قوی ارائه می‌دهد: ۱. ضعیف؛ شرط لازم برای داشتن امور واقع نهادی، داشتن دست‌کم صورت ابتدایی از زبان است. به عبارتی، نهاد زبان منطقاً بر دیگر نهادها تقدم دارد. ۲. قوی؛ هر نهادی وابسته به مؤلفه‌های زبانی واقعیت‌های موجودی است که در چهارچوب همان نهاد است. (همان: ۸۷ تا ۹۲)

بنابراین، امور واقع نهادی در نگاه سرل از حیث هستی‌شناختی، سوژکتیو است. از این رو، می‌توان گفت مفاهیم حاکی از این امور هم بر ساختی است. ویژگی مفاهیم حاکی از امور واقع نهادی این است که به گونه‌ای خودارجاعی^۳ دارند؛ مثلاً مفهوم پول خودارجاع‌دهنده است؛ زیرا برای اینکه الف ذیل این مفهوم قرار گیرد، باید تلقی این باشد که الف در این تعریف می‌گنجد. اگر کسی بر این عقیده نباشد که الف پول نیست، پس الف پول نیست (همان: ۵۴). ویتگنشتاین دوم نه تنها واقعیت اجتماعی، بلکه اساساً واقعیت را امر زبانی می‌داند (حسین‌زاده یزدی، ۱۳۹۳). با توجه به مطالب سرل می‌توان از بر ساختی بودن و نیز اعتباری بودن مفاهیم در علوم اجتماعی سخن گفت. اما این همه ماجرا نیست.

ریسجورد^۴ تقسیم‌بندی جالبی را از دیدگاه‌های مختلف درباره مفاهیم در علوم اجتماعی ارائه می‌کند. او می‌نویسد: دو چهارچوب گسترده برای فهم نظریه‌ها و مفاهیم علوم اجتماعی وجود دارد که هر دو ریشه در علوم اجتماعی قرن نوزدهم دارد: طبیعت‌گرایی و تفسیرگرایی (Risjord, 2014: 34-35). پاسخ طبیعت‌گرایی معرفت‌شناختی^۵ که گونه‌ای از تجربه‌گرایی است، به این پرسش که آیا مفاهیم و نظریه‌ها در علوم اجتماعی، مانند مفاهیم و نظریه‌ها در علوم طبیعی است، آری است. طبیعت‌گرایان بر این باورند که معرفت علمی یک گونه است و میان علوم طبیعی و اجتماعی فرقی نیست. هر دو قوانینی را به‌منظور سامان دادن مشاهدات، و فراهم آوردن بنیانی برای تبیین، فرض می‌گیرند. در واقع بسیاری از برنامه‌های پژوهشی^۶ در علوم اجتماعی با اتخاذ برداشتی تجربی از مفاهیم و نظریه‌ها از علوم طبیعی پیروی می‌کند؛ بنا بر این برداشت، می‌توان مفاهیم علوم را به طور تجربی مشخص یا اندازه‌گیری و گزاره‌ها را آزمایش کرد (Risjord, 2014: 53 and 35). این دیدگاه جهان اجتماعی را به‌مثابه جهان طبیعی می‌نگرد و به دنبال آن است که جهان اجتماعی را در مفاهیمی، مانند مفاهیم علوم طبیعی مقوله‌بندی کند. ویژگی مفاهیم علوم طبیعی قابلیت آنها برای اندازه‌گیری و مشخص ساختن شان به صورت تجربی است. به تعبیر جالب مایکل روت، طبیعت‌گرایان، مانند جان استوارت میل، بر خلاف غیر طبیعت‌گرایان، مانند وبر، بر این باورند که انواع در علوم اجتماعی بیشتر کشف می‌شوند

^۱. Constitutive Rules

^۲. Regulative Rules

^۳. Self-Referentiality

^۴. دیدگاه ریسجورد و روت را در بحث از تأثیر ارزش‌ها بر علوم اجتماعی و عنینت این علوم در نوشتاری دیگر گذرا مطرح کردیم (نک: حسین‌زاده یزدی و فلاح نژاد، ۱۳۹۸). اکنون آن را با تفصیل بیشتری بیان می‌کنم.

^۵. Epistemological naturalism

^۶. Research Programs

و نه برساخت؛ در واقع آنها انواع طبیعی هستند که مستقل از جامعه‌شناسان وجود دارند (رووت، ۱۳۸۹: ۲۷۷ و ۲۹۶). به عبارتی همانگونه که انواعی مانند اتم، مولکول و کوآرک وجود دارند، انواعی هم مانند سرمایه‌داری، طبقه متوسط و نوجوان وجود دارند و کشف می‌شوند. در مقابل طبیعت‌گرایان معرفت‌شناختی، تفسیرگرایان^۱ معتقدند که جستجوی قوانین و تبیین علّی در علوم اجتماعی ویژگی منحصر به فرد جهان اجتماعی را به چنگ نمی‌آورد. مفاهیم علوم اجتماعی باید جهان اجتماعی را آنگونه که برای کنشگران درون آن معنا می‌دهد، به تصویر کشد. از این رو، تفسیرگرایان تأکید می‌کنند که مفاهیم علوم اجتماعی باید با مفاهیمی که سوژه‌های مورد مطالعه با آن جهان را می‌فهمند، تا جای ممکن نزدیک باشد. در این نگاه «نظریه‌پردازی در علوم اجتماعی، مانند ترجمه و تفسیر یک متن است» (Risjord, 2014: 35). به عبارتی، می‌توان هم‌آهنگ با دورکیم که می‌گفت «واقعیت اجتماعی را به مثابه شیء در نظر بگیر»، باید گفت «واقعیت اجتماعی را به مثابه متن در نظر بگیر».

تفسیرگرایان به این گزاره‌ها باور دارند: ۱. هیچ داده خنثی، بی‌طرف و تفسیر نشده‌ای وجود ندارد که مبنای نظریه‌ها در علوم اجتماعی قرار گیرد. به عبارتی، سوژه‌ها از قبل، پدیدارهای اجتماعی^۲ را تفسیر می‌کنند و نظریه‌ها بر اساس این تفسیرها سامان می‌گیرند. ۲. جهان‌های اجتماعی با نرم‌ها، قواعد و ارزش‌ها شکل می‌گیرد. از این رو، هدف پژوهش اجتماعی سامان دادن این معانی و نرم‌ها به گونه‌ای است که درهم‌تنیدگی‌شان را نشان دهد (Risjord, 2014: 53). به عبارتی، مفاهیم علوم طبیعی که هدف از سامان‌شان پیمانانه کردن و اندازه‌گیری کردن جهان است، توان به تصویر کشیدن جهان اجتماعی را و درهم‌تنیدگی نسبت‌هایی که در آن شکل می‌گیرد، ندارد.

باید توجه داشت که آدمی می‌تواند مفاهیم گوناگونی را به خودش اطلاق کند. ریسجورد این مهم را مبنایی قرار می‌دهد بر این ادعا که موجوداتی مفروض در علوم اجتماعی با موجوداتی که در علوم طبیعی فرض می‌شود، متفاوت است. توضیح آنکه علوم طبیعی، انواع طبیعی یا ویژگی‌های بنیادین جهان طبیعی را کشف می‌کند؛ مانند کوآرک یا دی‌ان‌ای. مشابه این انواع طبیعی در جهان اجتماعی نهادهایی مانند مدرسه یا وضعیت‌هایی مانند ازدواج است. با توجه به این مطلب می‌توان گفت اگر زوجی که با هم زندگی می‌کنند، خودشان را متأهل در نظر نگیرند و اگر آنها را همسایه‌ها، کلیساها و دادگاه‌ها متأهل تلقی نکنند، آنها متأهل نیستند؛ در حالی که اساساً مطرح نیست که کوآرک یا دی‌ان‌ای در مورد خودش چه فکر می‌کند. به عبارتی، لحاظ کردن یا تلقی کردن، در اطلاق مفاهیم در جهان اجتماعی نقش اساسی دارد. بنابراین، یک تفاوت بنیادین میان علوم اجتماعی و علوم طبیعی آن است که رابطه میان مفاهیم علوم اجتماعی و مفهوم‌سازی‌های سوژه‌ها یک رابطه دوطرفه است که هر یک از دیگری تأثیر می‌پذیرد. به عبارتی، از سویی دانشمندان علوم اجتماعی به دنبال آن هستند که برای سوژه‌ها مفاهیمی را برسانند و از سوی دیگر سوژه‌ها مفاهیم برساخته‌شده را درباره خود به کار می‌گیرند (Ibid).

برخی فیلسوفان از این دسته‌بندی و مقوله‌بندی متفاوت در قالب «نگریستن متفاوت به جهان» تعبیر می‌کنند. به عنوان مثال، برنارد ویلیامز بر این باور است که در فلسفه ویتگنشتاین دوم جهان را می‌توان به گونه دیگری نگریست. با توجه به مطالبی که ویلیامز مطرح می‌کند منظور از نگریستن متفاوت به جهان، توصیف، طبقه‌بندی و ... متفاوت جهان است. (Williams, 1981: 155) «ما می‌توانیم جایگزین‌ها را در نظر گیریم... مردم با علایق و دغدغه‌های متفاوت جهان را متفاوت از ما می‌بینند، توصیف و طبقه‌بندی می‌کنند.» (Ibid) مثلاً یک گیاه‌شناس گوجه را به عنوان میوه در نظر می‌گیرد، در حالی که ما آن را از زمره سبزیجات می‌دانیم و یا یک نقاش، رنگ‌ها را به انواع متفاوت‌تری از آنچه ما تقسیم می‌کنیم، تقسیم می‌کند؛ چنانکه اسکیموها برای برف انواع گوناگونی را برمی‌شمرند (Ibid).

و بر نیز با طرح «نمونه‌های آرمانی» در علوم اجتماعی، در واقع بر برساختی بودن مفاهیم در این علوم اذعان می‌کند. «فوکو با وبر موافق است که انواع در علوم اجتماعی، نمونه‌های آرمانی هستند و بنابراین، نه کشف، بلکه ابداع می‌شوند. اما اعتقاد دارد که انواع، مشحون از ارزش‌های سیاسی هستند. از دیدگاه او، هنگامی که عالمان اجتماعی، نمونه‌های آرمانی خود را به کار می‌گیرند، علاوه بر اینکه توصیف می‌کنند که جامعه چگونه است، تجویز می‌کنند که جامعه چگونه باید باشد.» (رووت، ۱۳۸۹: ۲۹۷) به عبارتی، علوم اجتماعی با برساخت

¹ Interpretivists

² Social phenomena

مفاهیم گوناگون هنجارهای رفتاری متفاوتی را درمی‌اندازد که خود نظم‌های گوناگونی را موجب می‌شود. در این میان نیت و قصد اصحاب علوم اجتماعی در برساخت مفاهیم این علوم اهمیتی بنیادین ندارد؛ آنچه مهم است این است که این انواع برساخت‌شده لوازمی دارند که آن را در جامعه محقق می‌سازند. به‌عنوان مثال برخی بر این باورند که «ابداعات علوم اجتماعی نه تنها ظهور و گسترش دولت دیوان سالار را مرجع می‌کند، بلکه آرمان‌های چنین دولتی را ... بر آرمان‌های دیگر ترجیح می‌دهد» (همان: ۲۹۸). مصادیق این طبقه‌بندی‌ها می‌کشند که رفتارهایشان مطابق آن هنجارها باشد یا از آنها چنین مطابقتی انتظار می‌رود؛ برای نمونه برای کسی که به عنوان یک «استاد» طبقه‌بندی می‌شود، هنجارهایی وجود دارد متفاوت از فردی که به عنوان «دانشجو» شناخته می‌شود. از این روست که روت به پیروی از فوکو معتقد است جهان اجتماعی با روش‌های طبقه‌بندی ما از آن تغییر می‌کند؛ زیرا جهان اجتماعی از عامل‌ها تشکیل می‌شود. عامل‌ها هم می‌کشند رفتارشان را با طبقه‌بندی که در آن قرار گرفته‌اند تطبیق دهند؛ بنابراین علوم اجتماعی با برساخت مفاهیم، موارد مورد مطالعه را علاوه بر دسته‌بندی به‌هنجار و تنظیم نیز می‌کنند و به رفتار آنان با دیگران جهت می‌دهند و انتخاب‌های عقلانی‌شان را محدود می‌سازند. روت با استفاده از مباحث فوکو مثال‌های قابل تاملی را مطرح می‌کند (همان، ۲۹۵ و ۳۱۱). مانند مفهوم «همجنسگرا». عمل قوم لوط از گذشته‌های دور وجود داشته‌است. اما تا قرن نوزدهم، انسان‌ها بر اساس این مفهوم دسته‌بندی نمی‌شدند تا این مفهوم برای آنها هویت‌ساز شود و به گونه‌ای به رسمیت شناخته شوند و گونه‌ای خاص رفتار از آنها و با آنها انتظار رود. شاید بتوان ادعا کرد که مفاهیمی که در علوم اجتماعی درباره‌ی عامل‌ها برساخت می‌شود، در واقع مجموعه‌ای از هنجارهای رفتاری است که در آن مفهوم خلاصه می‌شود. از این رو، هیر از مفاهیم یا اصطلاحات اخلاقی غلیظ^۱ سخن می‌گوید؛ مانند بزهکار، قربانی، باند، تروریست، دموکرات. ویژگی این مفاهیم در واقع آن است که هم آنچه هست و هم آنچه باید باشد را بیان می‌کنند؛ به عبارتی، یک عنصر توصیفی و یک مؤلفه تجویزی در این مفاهیم ترکیب می‌شوند. در مقابل مفاهیم اخلاقی رقیق، مثل باید و خوب که تنها آنچه باید باشد را عنوان می‌کنند (همان: ۳۷۷). در این میان، توجه به این مهم ضروری است که برساختی‌بودن مفاهیم در علوم اجتماعی به معنای اختیاری یا دلخواهی بودن آنها نیست؛ مفاهیم و اساساً طبقه‌بندی‌های اجتماعی تاریخچه‌ای دارد (Root, 1998: S631) و هرگونه ابداع متفاوت باید نسبتش با معانی معهود روشن باشد، تا از مغاطه جلوگیری شود.

روت بر این باور است که اکثر انواع مطرح در علوم اجتماعی به قراردادهای اجتماعی یا تنظیمات قانونی وابسته است. «اگر قوانین یا قراردادهایی که اعطاکننده وضع تاهل و تجرد به مردم هستند، ابداع یا به کار گرفته نشود، هیچ کس مجرد، متأهل، بیوه یا مطلقه نخواهد بود» (روت، ۱۳۸۹: ۲۸۱) یا مثلاً قبل از تصویب قوانین مربوط به دزدی، هیچ سرقتی برای شمارش وجود نداشت، اما زمانی که این قوانین سامان گرفت، تعداد دزدی‌ها ثبت شد. (Root, 1998: S630) روت ادعا می‌کند که هیچ نوع زبان علمی وجود ندارد که اصطلاحات یا مفاهیم آن از هرگونه محتوای ارزش‌گذارانه تهی باشد (روت، ۱۳۸۹: ۳۷۳). گاهی این ارزش‌باری روشن است. مثلاً مفهوم «آموزش» و «شستشوی مغزی»، تقریباً محتوای توصیفی یکسانی به معنای انتقال عامدانه مطلبی را دارند. اما مفهوم نخست دارای بار مثبت و دومی بار منفی دارد. البته همیشه ارزش‌باری مفاهیم به این روشنی نیست. برخی نیز به دنبال وضع یک زبان جدیدند که از هرگونه ارزش تهی باشد. اما فارغ از ارزش‌بار بودن مفاهیم در زمان وضع، منافاتی با ارزش‌باری آنان در هنگام کاربرد ندارد (همان: ۳۷۸ تا ۳۷۹) توجه به آموزه‌های ویتگنشتاین دوم که معنا را به گونه‌ای با کاربرد گره می‌زند، این ادعا را روشن‌تر می‌سازد.

در این میان باید توجه داشت که می‌توان از اشتراک لفظی برخی مفاهیم در کاربرد عرفی و استفاده‌ای که در علوم اجتماعی دارد پی برد و از این رو از کشفی بودن یک معنا و برساختی بودن معنای دیگر سخن گفت. به‌عنوان مثال، می‌توان مفهوم «زن» را در بسیاری از کاربردهای عرفی مفهوم یا نوعی کشفی دانست که به مجموعه‌ای از ویژگی‌های جسمی و روحی در مقابل مفهوم «مرد» با ویژگی‌هایی متفاوت از این حیث اشاره دارد. اما همین مفهوم در علوم اجتماعی با ویژگی‌هایی عجین شده که بیشتر متأثر از تعلقات انسانی و ایدئولوژیک است و از این رو می‌توان از برساخت آن سخن گفت.

^۱ Thick Ethical Terms

۵. یافته‌های پژوهش: مفاهیم در علوم اجتماعی اسلامی

تا اینجا دانستیم که عالم خود را از دریچه مفاهیم فهم‌پذیر می‌کند. هر تفسیری از عالم در قالب مفاهیم، سامان می‌یابد. مفاهیم، عالم را مقوله‌بندی می‌کنند. علوم مختلف عالم خویش را از روزه مفاهیم به تصویر می‌کشند. این مفاهیم بر اساس نظریه‌ها و به تعبیر بهتر، پارادایم‌ها و به عبارت دقیق، مبانی علم و جهان‌بینی و نظریات آن سامان می‌گیرند. اکنون با توجه به این مطالب، درباره مفاهیم در علوم اجتماعی اسلامی این نتایج را می‌توان بر شمرد:

۱. با توجه به مطالبی که گذشت، اگر دیدگاه طبیعت‌گرایان معرفت‌شناختی را درباره سامان مفاهیم در علوم اجتماعی بپذیریم، بار دیدگاه پوزیتویسمی درباره مفاهیم، نظریه‌بار بودن مفاهیم یا به تعبیر دقیق‌تر پارادایم‌بار بودن آن در جایی که مبانی و جهان‌بینی و نظریات متفاوت می‌شود، مشخص است. بحث ما متوقف به پذیرش دیدگاه امثال پاپر یا کوون نیست. همین که بپذیریم مفاهیم در علوم اجتماعی محتوایشان را از امر دیگری وام می‌گیرند، خواه نظریه باشد یا پارادایم یا مبانی و جهان‌بینی، برای جستجو از تفاوت‌ها کافی است. البته اگر از یک سو، نظریه‌بار بودن مفاهیم علوم اجتماعی را تنها در حیطه نظریه‌ها بپذیریم، اما قبول نکنیم که مبانی و جهان‌بینی‌ها هم تأثیر دارند و از سوی دیگر مدعی شویم که نظریات در علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی تقریباً شبیه هم‌اند و تفاوت مهمی در این میان نیست، نمی‌توان از تفاوت مفاهیم در علوم اجتماعی غربی و اسلامی سخن گفت.

با پذیرش تفسیرگرایی بحث روشن‌تر به نظر می‌رسد. دیدگاه تفسیرگرایی، کشف انواع در علوم اجتماعی را بر نمی‌تابد؛ بلکه بیشتر انواع در علوم اجتماعی را ابداع یا برساخت می‌داند. نتیجه این می‌شود که «اگر نحوه عمل جمع‌آوری، ثبت، مقایسه، سازماندهی و تحلیل داده‌های انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی، اقتصادی، تاریخی، روانشناختی یا سیاسی، به گونه‌ای دیگر بود یا وجود نداشت، انواع مردم، نقش‌ها، آرزوها، سبک‌های زندگی، تمایلات جنسی، ایدئولوژی‌ها، جنسیت‌ها، نژادها، علائق، شوون و روابط توصیف شده در علوم اجتماعی، آن گونه که توصیف شده‌اند، نبودند.» (رووت، ۱۳۸۹: ۲۷۸) وقتی جهان از اساس گونه دیگری نگریسته شود، واضح است که مفاهیم آن و دسته‌بندی‌های آن متفاوت می‌شود.

۲. با پذیرش تفاوت در نظریه‌ها یا پذیرش تفسیرگرایی، شاید اولین پرسشی که در این باره برای یک جامعه‌پژوه اسلامی مطرح می‌شود، این است که اسلام با چه مفاهیمی به سراغ جامعه می‌رود؟ با چه مفاهیمی با جهان اجتماعی مواجه می‌شود؟ آن را چگونه مقوله‌بندی می‌کند؟ چه نسبت‌هایی در اجتماع برای دین اسلام پررنگ است؟ به عبارتی، چون جامعه‌پژوه اسلامی با مبانی و جهان‌بینی متفاوتی با جامعه مواجه می‌شود، صورت‌بندی و مقوله‌بندی متفاوتی که آبخور آن تعالیم اسلامی است، سامان می‌گیرد. از این رو، مفاهیمی که در قرآن مجید و روایات معتبر وجود دارد، اهمیت می‌یابد. مواجهه قرآن و روایات با جهان اجتماعی چگونه است؟ چه نسبت‌هایی برای آن اهمیت می‌یابد؟ آن را چگونه و در چه مقولاتی دسته‌بندی می‌کند؟ جامعه‌پژوه اسلامی، جامعه را در درجه نخست از دریچه آن مفاهیم بررسی می‌کند. این مفاهیم ممکن است به خاطر وجود الفاظ مشترک در علوم اجتماعی اسلامی و غربی به معنایی غیردقیق تفسیر شوند. اما باید به تفاوت‌ها دقت داشت و حدود و ثغور این مفاهیم را برجسته کرد و تمایزها را نشان داد. مثلاً مفهوم خانواده یا زوجیت در معنای اسلامی از نسبتی متفاوت حکایت می‌کند که منحا از یک قرارداد صرف است. بنابراین، درباره مفاهیم علوم اجتماعی اسلامی، به لسان قوم، می‌توان گفت نظریه‌بار و ارزش-بارند، با این تفاوت که از نظریات، ارزش‌ها، مبانی و اصول و جهان‌بینی اسلامی متأثرند. در نتیجه، جامعه‌پژوه اسلامی، گنجینه‌ای از مفاهیم ناب دارد که برایش این امکان را فراهم می‌آورد که هر گونه جهان اجتماعی را در قالب آن به تصویر کشد.

البته نسبت‌های جدید، مفاهیم جدیدی را می‌طلبد تا تمایزش و جدید بودنش روشن شود. این منافاتی با مطالبی که عنوان شد ندارد. تمایز بنیادین این است که آبخور این مفاهیم جدید، مبانی و جهان‌بینی اسلامی است؛ نه مفاهیمی که بر بنیادی دیگر برساخت و در علم اسلامی مصرف شود.

۳. اکنون این پرسش مطرح می‌شود که علوم اجتماعی اسلامی، با انبوه مفاهیم برساختی در علوم اجتماعی چه می‌کند؟ تنوع و کثرت این مفاهیم بسیار است؛ «چه بسا یکی از علل حجم زیاد مفاهیم در این است که هر نظریه‌پردازی خود را مکلف به تولید مفاهیم و مفهوم‌پردازی

می‌داند. گویی یکی از دستاوردهای پراهمیت برای هر اندیشمند و صاحب نظر جامعه‌شناسی، در کنار نظریه‌پردازی، ابداع مفاهیم متناسب با نظریه و مدل پیشنهادی خود است. از همین روی بر تعداد مفاهیم در این علم روزبه‌روز افزوده می‌شود و احاطه یافتن بر آنها، دست کمی از احاطه یافتن به یک زبان بیگانه ندارد.» (نبوی، ۱۳۹۴: ۶). اکنون، آیا آن‌ها را می‌پذیرد یا یکسره دور می‌اندازد؟ در پاسخ نمی‌توان برای همه مفاهیم علوم اجتماعی حکمی یکسان صادر کرد. برخی از مفاهیم برساخته شده در علوم اجتماعی، جواز کاربرد را از منظر اسلامی به دست نمی‌آورند. به عبارتی، اندیشه اسلامی اساساً چنین مفاهیمی را به رسمیت نمی‌شناسد؛ مانند ازدواج سفید، هم‌جنس‌بازی. بلکه در مقابل آن مفاهیم دیگری را با بارمعنایی متفاوت، مطرح کرده است؛ مثلاً در مقابل ازدواج سفید، زنا (ی دائم) و در برابر هم‌جنس‌بازی مردان، لواط را عنوان می‌کند. بار معنایی که در هنگام به کارگیری این واژگان به ذهن متبادر می‌شود، گویای حضور و عدم حضور اندیشه اسلامی در ساخت مفاهیم است. بسیاری از افراد از شنیدن واژه زنا مشمزم می‌شوند؛ اشمئزازی که در هنگام شنیدن واژه ازدواج سفید وجود ندارد. هر چه فرد از محیط و فرهنگ اسلامی دور شود، این تفاوت و این بار معنایی برایش کمرنگ می‌شود. از این رو، می‌توان به ملاک کاربرد مفاهیم در دیدگاه اسلامی رهنمون شد. تهافت با مبانی اسلامی مانعی بر سر کاربرد این مفاهیم است، از این جهت که واقع را آنگونه که هست به تصویر نمی‌کشد. به عبارتی، با توجه به واقع‌گرایی دیدگاه اسلامی، اینگونه مفاهیم برساختی، توان ترسیم واقعیت را ندارند.

۴. دانستیم که برخی از فیلسوفان بر این باورند که انواع و مفاهیم، مشحون از ارزش‌های سیاسی‌اند. به عبارتی، دانشمندان علوم اجتماعی، با بکارگیری مفاهیم، علاوه بر توصیف جامعه، تجویز می‌کنند که جامعه چگونه باید باشد. در واقع، افرادی که این مفاهیم بر آن‌ها صدق می‌کند به دنبال آن هستند که رفتارهایشان مطابق آن‌ها باشد یا از آنها چنین مطابقتی انتظار می‌رود؛ از این رو می‌توان ادعا کرد جهان اجتماعی با مقوله‌بندی متفاوت از آن، تغییر می‌کند. با توجه به مبانی متفاوت اسلامی، می‌توان گفت علوم اجتماعی اسلامی با طرح مفاهیم اسلامی در توصیف جامعه، جامعه را علاوه بر مقوله‌بندی، به‌هنجار می‌کند و تجویز می‌کند که جامعه چگونه باید باشد و افراد باید چگونه رفتار کنند و در نتیجه جهان اجتماعی متفاوتی را رقم می‌زند.

۵. درباره انبوهی از مفاهیم ادعا می‌شود که جدید هستند و برخاسته از علم مدرن. چنانکه ساموئل فلای‌شاکر درباره مفهوم عدالت اجتماعی چنین ادعایی دارد (نک: فلای‌شاکر، ۱۳۹۷: ۶). وی بر این باور است که این مفهوم در معنای کلاسیک خود تنها به فرد و کنش‌های آن تعلق می‌گرفت؛ مثلاً در فقه، بحث بر سر عدالت امام جماعت، امام جمعه و حاکم شرع است. در این موارد، متعلق عدالت، افراد هستند. اما در معنای مدرن، عدالت اجتماعی به ساختار تعلق می‌گیرد؛ یعنی بحث بر سر این است که مثلاً آیا نظام سلامت یا نظام آموزش عادلانه است یا خیر. می‌توان فرض کرد، تمامی افراد شاغل در نظام سلامت یا آموزش و پرورش در معنای کلاسیک، عادل باشند، اما نظام سلامت و آموزش ظالمانه باشد. درباره اینگونه مفاهیم نخست باید نگاه اسلام را درباره آن به‌دست آورد؛ اینجاست که پای اجتهاد به بحث باز می‌شود. به عبارتی، کشف و نه برساخت مفاهیم جدید برای توصیف و مقوله‌بندی پدیده‌های جدید را باید از مجتهدان سراغ گرفت. در قدم بعد، بر اساس آن، دیدگاه مفهوم اسلامی عدالت اجتماعی را توضیح داد و حدود و ثغورش را بیان کرد.

۶. با توجه به این مطالب، می‌توان گفت یکی از انحرافات و تحریفات بنیادین در جهان اسلام، تغییر و تحریف در مفاهیم اسلامی است. به عبارتی، مفاهیمی که خاستگاه اسلامی دارد و بر اساس مبانی و جهان‌بینی و ارزش‌های اسلامی سامان می‌گیرد، به‌مرور، از معنای خود تهی گشته، معانی دیگری در آن اشراب شده است. واژگانی که در واقع مشترک لفظی بودند، هم‌معنا و مترادف لحاظ می‌شدند. برای نمونه، برخی از اندیشمندان مسلمان مفهوم «تواصی به حق» در قرآن را همان «آزادی انتقاد» معنا می‌کنند یا شورای اسلامی را در سنت مسلمانان، همان مجلس یا پارلمان در اصطلاح غربی معرفی می‌کنند (امین، بی‌تا: ۳۵) یا مثلاً طهطاوی بر این باور بود که اصول انقلاب فرانسه با قرآن و سنت انطباق دارد. از این رو، وی مفاهیم آزادی، برابری و عدالت را در فرانسه بعد از انقلاب و در سنت‌های عربی به یک معنا و ماهیت تفسیر می‌کرد (صاحبی، ۱۴۰۱: ۴۱۰). شهید مطهری در بیان محسنات سید جمال‌الدین اسدآبادی، مبارزه با چنین تحریفات را عنوان می‌کند و می‌نویسد: «با متجددانی که جهان را و احیاناً قرآن و مفاهیم اسلامی را می‌خواستند از دیدگاه غربی تفسیر کنند مبارزه می‌کرد. توجیه و تأویل مفاهیم ماوراءالطبیعی قرآن و تطبیق آنها را به امور حسی و مادی جانش نمی‌شمرد» (مطهری، ۱۴۰۲: ۲۳). در این میان، آثار

فتح‌الله گولن، اندیشمند مسلمان ترکیه سرشار از این تحریف‌هاست. به نظر می‌رسد که او گوی سبقت را از دیگر رقیبان با فاصله ربوده‌است؛ تعریف متفاوتی که از جهاد ارائه می‌دهد و تطبیق مفهوم شورای اسلامی با دموکراسی غربی، نمونه‌ای از این تحریف‌هاست (برای توضیح نک: حسین‌زاده یزدی و مقدسی، ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲).

۷. در این میان، تمایز دو جهت یا حیث ضروری است؛ گاهی سخن بر سر معنای یک مفهوم و حدود و ثغور آن و نسبتش با مفهوم دیگر است و زمانی بر سر مجموعه و شبکه‌ای از مفاهیم در کنار هم و نسبت‌شان با شبکه و مجموعه دیگری از مفاهیم بحث می‌شود. در مورد دوم، گاه از مفهوم مقوله‌بندی استفاده می‌شود؛ یعنی با مجموعه‌ای از مفاهیم در کنار هم واقعیتی به تصویر کشیده می‌شود و دسته‌بندی می‌شود. درباره هر یک از مفاهیم در این مقوله‌بندی می‌توان از دو جهت سخن گفت: ۱. با مفهوم متناظرش در مقوله‌بندی دیگر مقایسه‌اش کرد و تفاوت‌هایشان را روشن ساخت. این نگاه ناقص است و بحث از آن در این مجال نمی‌گنجد؛ ۲. این مفهوم را نخست در نسبتش با مفاهیم دیگر در نظر گرفت و آنگاه با توجه به مقوله‌بندی که در آن قرار دارد با مفهوم متناظرش در دیگر مقوله‌بندی مقایسه کرد. در این مورد، در واقع، دو مقوله‌بندی متفاوت با هم مقایسه می‌شود. در واقع، جامعه‌شناسان در مواجهه با سوزده‌های مورد مطالعه‌شان آنها را در قالب انواع^۱ یا مقولات^۲ دسته‌بندی می‌کنند. اما توجه به این مهم ضروری است که «شیوه عمل دسته‌بندی به لحاظ ارزشی بی‌طرف نیست» (رووت، ۱۳۸۹: ۲۷۶). برای روشن شدن بحث به این مثال توجه کنید. کمیته موقت صندوق بین‌المللی بر اساس نظام آمارهای مالی دولت یا *GFS* ضوابط لازم‌الاجرا بودن شفافیت را پس از تصویب هیئت رئیسه صندوق بین‌المللی پول به تمامی کشورهای عضو صندوق اعلام کرد. «هدف اصلی از دستورالعمل *GFS* تهیه چهارچوب جامع مفهومی و حسابداری مناسب برای تحلیل و ارزیابی سیاست مالی به خصوص عملکرد کل بخش دولت و در سطحی وسیع‌تر بخش عمومی هر کشور است» (آذر و امیرخانی، ۱۳۹۹: ۳۷۴). مقوله‌بندی که *GFS* ارائه می‌دهد با پشتوانه فکری خاصی سامان می‌گیرد. مثلاً در طبقه‌بندی هزینه‌ها، ۱۰ امر و ۴۸ فصل عنوان می‌شود: امور خدمات عمومی، امور دفاعی و امنیتی، امور قضایی، امور اقتصادی، امور محیط زیست، امور مسکن، عمران شهری و روستایی، امور سلامت، امور فرهنگ و هنر، امور تربیت‌بندی و گردشگری، امور آموزش و پژوهش و امور رفاه اجتماعی. به عنوان نمونه، ذیل امور فرهنگ این فصول قرار می‌گیرد: فصل دین و مذهب، فصل ورزش و تفریحات، فصل فرهنگ و هنر، فصل میراث فرهنگی، فصل رسانه، فصل گردشگری، فصل صنایع دستی، فصل تحقیق و توسعه در امور فرهنگ، تربیت بدنی و گردشگری (کردبچه، ۱۴۰۱: ۲۰) اکنون جای این پرسش است که این مقوله‌بندی بر چه اساس سامان گرفته‌است؟ چه اندیشه‌ای پس‌پشت آن وجود دارد؟ مقوله‌بندی‌های موازی کدامند؟ با توجه به اینکه جایگاه دین و مذهب در این تقسیم‌بندی فصلی از فصول هشتگانه فرهنگ در کنار هنر و تفریحات و ورزش و ... است، آیا این مقوله‌بندی را نمی‌توان سکولار دانست؟ در این میان جالب آنجاست که «بنا بر اظهار کارشناسان صندوق بین‌المللی پول، ایران تنها کشوری است که توانسته است در مدتی کوتاه (حدود ۷ ماه) و بدون کمک کارشناسان صندوق، نظام طبقه‌بندی جدید را عملیاتی کند» (همو: ۳۷۸)

۸. با تقریری که بیان شد، یکی از تفاوت‌های بنیادین در این بحث، برساختی بودن همه یا بیشتر مفاهیم علوم اجتماعی غربی است. به تعبیر جان سرل، امور واقع نهادی از حیث هستی‌شناختی، سوژکتیو است و از این رو، مفاهیم حاکی از این امور را باید برساختی دانست. اما در مقابل، بسیاری از مفاهیم در معنای اسلامی آن را می‌توان حقیقی و از زمره مقولات ثانیه فلسفی^۳ دانست. به عبارتی، این مفاهیم از نسبت و نحوه وجود حکایت می‌کنند. مثلاً شاید بتوان ادعا کرد مفهوم ازدواج در معنای اسم مصدری آن و نه مصدری، در اسلام اعتباری نیست.^۴ برای روشن شدن بحث به این مثال توجه کنید. در روایت آمده، نگاه به نامحرم حافظه را کم می‌کند. از طرفی، نگاه انسان به همسر خویش باعث افزایش حافظه می‌شود. فرض کنید این روایات معتبرند. بنابراین فرض، نگاه به الف در ساعت ۱۳ موجب کاهش حافظه و نگاه

^۱. Kinds

^۲. Categories

^۳. در نوشتاری دیگر به تفصیل بیان کردیم که مفهوم جامعه نیز از زمره مقولات ثانیه فلسفی است؛ (نک: حسین‌زاده یزدی، ۱۳۹۲) با همان تقریر می‌توان مفاهیمی مانند زوجیت و خانواده را از نظر گذراند.

^۴. در این بحث، پاسخ این پرسش که آیا همه مفاهیم اسلامی چنین اند یا برخی، پژوهشی مستقل می‌طلبد.

به همو بعد از عقد و در ساعت ۱۴ باعث افزایش حافظه می‌شود. نگاه اسلامی می‌گوید با ازدواج نسبت متفاوتی در عالم سامان گرفته‌است که قرارداد نیست و آثار واقعی خود را دارد؛ یعنی نسبت واقعی شکل می‌گیرد که بر آن، آثار خاصی مترتب می‌شود. گاه در عرف متشرعان از این نسبت، به اثر وضعی تعبیر می‌شود. به خاطر حقیقی بودن این مفاهیم است که در نگاه اسلامی می‌توان از تقدس ازدواج سخن به میان آورد. البته این احتمال مطرح است که آثار وضعی به خاطر حالت تعبد یا نیت فرد است که به نظر می‌رسد لسان آیات و روایات این احتمال را بر نمی‌تابد.

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این نوشتار در تلاش بود تفاوت میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی را در ساحت مفاهیم بررسی کند. دانستیم مفاهیم علوم، مفاهیمی مشاهده‌ناپذیر و نظری‌اند که محتوای خود را از نظریه‌هایی که پس‌پشت آنهاست به چنگ می‌آورند. درباره مفاهیم در علوم اجتماعی دو دیدگاه کلی و متفاوت وجود دارد. طبیعت‌گرایان معرفت‌شناختی، مفاهیم علوم اجتماعی را مانند علوم طبیعی می‌دانند و تفاوتی را میان آنها به رسمیت نمی‌شناسند. بر این اساس، با پذیرش نظریه‌بار بودن مفاهیم علوم، می‌توان از نظریه‌بار بودن مفاهیم در علوم اجتماعی سخن گفت. تامس کوون با طرح پارادایم نقشی را که امثال پاپر برای نظریه‌قائل‌اند، به پارادایم می‌دهد؛ یعنی مفاهیم پارادایم‌بارند و به عبارتی هرچند نادقیق، ذیل مبانی و ارزش‌ها و ... معنای خود را به چنگ می‌آورند. اگر این نگاه پذیرفته‌شود، تفاوت میان علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی روشن است. البته اگر از نظریه‌بار بودن مفاهیم علوم اجتماعی سخن به میان باشد، اما نپذیریم که مبانی و جهان‌بینی‌ها هم تأثیرگذارند و نظریه‌ها را در علوم اجتماعی اسلامی و علوم اجتماعی غربی یکسان فرض کنیم، سخن از تفاوت مفاهیم در این علوم، منطقی به نظر نمی‌رسد. در مقابل، میان پذیرفتن تفسیرگرایی و پذیرفتن تفاوت مفاهیم در علوم اجتماعی غربی و علوم اجتماعی اسلامی فاصله‌ای نیست. مفاهیم در علوم اجتماعی اسلامی بر اساس مبانی، جهان‌بینی، ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی سامان می‌یابند.

با پذیرش تفاوت در نظریه‌ها یا پذیرش تفسیرگرایی، صورت‌بندی و مقوله‌بندی متفاوتی که آبشخور آن تعالیم اسلامی است و نیز مفاهیمی که در قرآن مجید و روایات معتبر وجود دارد، برای جامعه‌پژوه اسلامی اهمیت می‌یابد. قرآن و روایات با چه مفاهیمی و در قالب چه مقولاتی جهان اجتماعی را دسته‌بندی می‌کنند؟ جامعه‌پژوه اسلامی جامعه را در درجه نخست از دریچه این مفاهیم بررسی می‌کند؛ بنابراین، جامعه-پژوهی اسلامی، گنجینه‌ای از مفاهیم ناب دارد که برایش این امکان را فراهم می‌آورد که هر گونه جهان اجتماعی را در قالب آن روایت کند. درباره مفاهیمی که ادعا می‌شود که جدید و از علم مدرن برخاسته‌اند، پای اجتهاد به میان می‌آید. باید دانست برخی از مفاهیم برساختی در علوم اجتماعی غربی اساساً جواز کاربرد بر اساس اندیشه اسلامی پیدا نمی‌کنند. به عبارتی، می‌توان گفت علوم اجتماعی اسلامی با طرح مفاهیم اسلامی در ترسیم جامعه، موارد مورد مطالعه را علاوه بر دسته‌بندی به‌هنجار و تنظیم نیز می‌کند و به رفتار آنان با دیگران جهت می‌دهند. دانستیم یکی از تفاوت‌های بنیادین را در این میان می‌توان، برساختی بودن همه یا بیشتر مفاهیم علوم اجتماعی غربی عنوان کرد. در مقابل، بسیاری از مفاهیم در معنای اسلامی آن، حقیقی و از زمره معقولات ثانیه فلسفی و حاکی از نحوه وجود تلقی می‌شوند.

۷. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۸. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۹. تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

۱۰. منابع

- آذر، عادل؛ امیرخانی، طیبه (۱۳۹۹). بودجه‌ریزی عمومی: نهادهای بودجه‌ریزی و بودجه محلی، تهران: سمت.
- آملی لاریجانی، صادق (۱۳۸۴). استدلال در اعتباریات. پژوهش‌های فلسفی - کلامی، دوره ۶، شماره ۴.
- آملی لاریجانی، صادق (۱۳۹۴). فلسفه علم اصول، قم: بوستان کتاب.
- امین، احمد (بی‌تا). زعماء الاصلاح فی العصر الحديث، بیروت: دارالکتب العربی.
- بلیکی، نورمن (۱۳۹۱). پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، ترجمه حمیدرضا حسنی و دیگران، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ترکاشوند، احسان؛ میرسپاه، اکبر. (۱۳۸۹). تفسیری نو از اعتباریات علامه طباطبایی با نگاهی تطبیقی به رساله اعتباریات و تفسیر المیزان. معرفت فلسفی، دوره ۸، شماره ۱.
- حسین‌زاده، محمد (۱۳۹۰). معرفت بشری؛ زیر ساخت‌ها، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی (۱۳۹۲). تبیین و بررسی اصالت جامعه از دیدگاه شهید مطهری و استاد مصباح یزدی. فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، دوره ۳، ش ۱.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی (۱۳۹۳). رابطه زبان و واقعیت از منظر ویتگنشتاین متأخر با توجه به تفسیر ایلهام دیلمن، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی، دوره ۲۱، ش ۱.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی، اخلاقی، نازیلا (۱۳۹۵). علم دینی در مقام توصیف و توصیه؛ بازخوانی نظریه علم دینی استاد مصباح یزدی. فصلنامه نظریه اجتماعی متفکران مسلمان، دوره ۴، شماره ۲.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی، اخلاقی، نازیلا (۱۳۹۶). سرنوشت یک نقد؛ بازخوانی نظریه علم دینی آیت‌الله جوادی آملی. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، دوره ۴، شماره ۴.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی؛ فلاح‌نژاد، الهه (۱۳۹۸). نسبت عینیت و ارزش‌باری علوم اجتماعی با توجه به دیدگاه فیلسوفان مسلمان. فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی، دوره ۲۶، شماره ۲.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی؛ مقدسی، الهام سادات (۱۴۰۱). سکولاریسم در اندیشه اجتماعی فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، پاییز و زمستان ش ۱۶.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی؛ مقدسی، الهام سادات (۱۴۰۲). اسلام آناتولی در اندیشه اجتماعی فتح‌الله گولن، فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، دوره ۱۶، ش ۱.
- حسین‌زاده یزدی، مهدی؛ ملاباشی، سیدمحسن (۱۴۰۰). درآمدی بر دانش اجتماعی مسلمین: انحطاط مسلمانان در اندیشه و آثار شهید مطهری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رووت، مایکل (۱۳۸۹). فلسفه علوم اجتماعی: روش‌ها، آرمان‌ها و سیاست‌های پژوهش اجتماعی، ترجمه محمد شجاعیان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- سرل، جان (۱۳۹۶). ساخت واقعیت اجتماعی، مترجم: میثم محمد امینی، تهران: انتشارات فرهنگ نشر نو.
- شریفی، احمدحسین (۱۳۹۵). روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی. تهران: آفتاب توسعه
- صاحبی، محمدجواد (۱۴۰۱). جنبش‌های فکری و دینی در جهان اسلامی معاصر، بنیان‌ها و سیر تحولات بیداری اسلامی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- الصدر، السید محمد باقر (۵۱۴۲۴). اقتصادنا، ناشر: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۱). المیزان فی تفسیر القرآن، قم: اسماعیلیان.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۹). اصول فلسفه و روش رئالیسم ج ۲، مقدمه و پاورقی: مرتضی مطهری، قم: صدرا.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۲۸ ق). مجموعه رسائل سبعة، قم: باقیات.
- فلاهی‌شاکر، ساموئل (۱۳۹۷). تاریخ مختصر عدالت توزیعی، ترجمه مجید امینی، تهران: نشر مرکز
- کردیچ، محمد (۱۴۰۱). سیر تحولات برنامه‌ریزی و بودجه‌ریزی در ایران و جهان، تهران: نور علم.

- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). رابطه علم و دین، تحقیق و نگارش: علی مصباح، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره.
- مطهری، مرتضی (۱۴۰۲). بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد سال اخیر. قم: صدرا.
- نبوی، سید حسین (۱۳۹۴). «مفهوم» در جامعه‌شناسی: چیستی، چگونگی شکل‌گیری و کارکردهای آن. مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره شانزدهم، شماره ۱.
- نیومن، ویلیام لارنس (۱۳۹۵). شیوه‌های پژوهش اجتماعی: رویکردهای کیفی و کمی (جلد ۱)، ترجمه حسن دانایی‌فرد، سیدحسین کاظمی، تهران: کتاب مهربان نشر.
- یزدی، عبدالله بن حسین (۱۴۱۲ ه.ق). الحاشیة علی تهذیب المنطق للتفتازانی. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- Balashov, Yuri; Rosenberg, Alex (2002) *PHILOSOPHY OF SCIENCE Contemporary Readings*, Routledge: London and New York
- Churchland, Paul M. (1988). 'Perceptual Plasticity and Theoretical Neutrality, A Reply to Jerry Fodor', *Philosophy of Science*, Vol. 55, No. 2.
- Fodor, Jerry (1984). 'Observation Reconsidered', *Philosophy of Science*, Vol. 51.
- Giddens, A. (1974). *Positivism and Sociology*. London: Heinemann Educational Books.
- Godfrey-Smith, Peter (2003). *Theory and reality: An introduction to the philosophy of science*. Chicago: University of Chicago Press
- Kuipers, T. A. F. (2007). Laws, theories, and research programs. In D. Gabbay, P. Thagard, & J. Woods (Eds.), *Philosophy of Science: Focal Issues*. (Handbook of the Philosophy of Science; No. Vol. 1)
- Root, Michael (1998). How We Divide the World, *Philosophy of Science*, Vol. 67, No. 3.
- Risjord, Mark (2014). *Philosophy of social science A Contemporary introduction*, New York: Routledge.
- Williams, Bernard. (1981). *Wittgenstein and Idealism, in Moral Luck*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ladyman, James (2002). *UNDERSTANDING PHILOSOPHY OF SCIENCE*, London & New York: Routledge.

References:

- Al-Sadr, Al-Sayyid Muhammad Baqir (2007). *Our economy*, publisher: Shahid al-Sadr Center for Research and Studies.
- Amin, Ahmad (No Date). *Leaders of Reform in the Modern Age*, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Amoli Lārijāni, S. (2005). Reasoning within the Domain of E`tebāriāt (Institutional Propositions). *Journal of Philosophical Theological Research*, 6(24), 4-30. doi: 10.22091/pfk.2005.319
- Amoli Lārijāni, Sadegh (2015). *Philosophy of the Science of Principles*, Qom: Bostan Ketab.
- Azar, Adel; Amirkhani, Tayyebeh (2019). *Public Budgeting: Budgeting Institutions and Local Budgeting*, Tehran: Samt.
- Balashov, Yuri; Rosenberg, Alex (2002) *PHILOSOPHY OF SCIENCE Contemporary Readings*, Routledge: London and New York
- Blakey, Norman (2012). *Paradigms of Research in the Humanities*, translated by Hamidreza Hassani and others, Qom: Hawza and University Research Institute. [In Persian]
- Churchland, Paul M. (1988). 'Perceptual Plasticity and Theoretical Neutrality, A Reply to Jerry Fodor', *Philosophy of Science*, Vol. 55, No. 2.
- Flyshaker, Samuel (2018). *A Brief History of Distributive Justice*, translated by Majid Amini, Tehran: Markaz Publishing House. [In Persian]
- Fodor, Jerry (1984). 'Observation Reconsidered', *Philosophy of Science*, Vol. 51.
- Giddens, A. (1974). *Positivism and Sociology*. London: Heinemann Educational Books.
- Godfrey-Smith, Peter (2003). *Theory and reality: An introduction to the philosophy of science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jamalzadeh, M. H. (2022). The Effect of the Methodological Principles of Positivism and Transcendent Theosophy or al-Hikmat al-Muta'aliyah on Humanity, A Comparative Study.
- Hoseinzadeh yazdi, M. Akhlaghi, N (2014). The religious science as to be described and advised the read out of the theory of theologian Mesbah Yazdi. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 4(2), 359-381. doi: 10.22059/jstmt.2014.58429
- Hoseinzade Yazdi, M. and akhlaghi, N. (2017). The Destiny of a Critique; Reviewing the Ayatollah Javadi Amoli Theory of Religious Science. *Journal of Islam and Social Studies*, 4(16), 35-59. doi: 10.22081/jiss.2017.64511
- Hosseinzadeh Yazdi, M. (2013). Analysis of "Fundamentality of Society" from the Viewpoints of Ayatullah Motahari and Ayatullah Misbah Yazdi. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 3(1), 47-66. doi: 10.22059/jstmt.2013.53998
- Hosseinzadeh Yzdi, M. (2014). Reality and Language in the Later Wittgenstein With Regard to the Views of Ilham Dilman. *Sociological Review*, 21(1), 121-145. doi: 10.22059/jsr.2014.56287
- Hosseinzadeh yazdi, M. and Falahnejad, F. (2020). The Realation of Objectivity and Value-dependence in Social Science in Muslim Philosophers' Thought. *Sociological Review*, 26(2), 99-122. doi: 10.22059/jsr.2019.75860
- Hosseinzadeh Yazdi, Mehdi; Moghaddisi, Elham Sadat (2023). Secularism in the Social Thought of Fethullah Gulen, *Quarterly of Studies in Contemporary Muslim Thought*, Autumn and Winter, No. 16.
- Hosseinzadeh Yazdi, Mehdi; Molabashi, Seyyed Mohsen (2022). *An Introduction to Muslim Social Knowledge: The Decline of Muslims in the Thought and Works of Motahari*, Tehran: Tehran University Press.
- Hosseinzadeh, Mohammad (2011), *Human Knowledge; Infrastructures*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications.
- Kordbech, Mohammad (2022). *Developments in Planning and Budgeting in Iran and the World*, Tehran: Noor Alam.
- Kuipers, T. A. F. (2007). Laws, theories, and research programs. In D. Gabbay, P. Thagard, & J. Woods (Eds.) , *Philosophy of Science: Focal Issues*. (Handbook of the Philosophy of Science; No. Vol. 1)
- Ladyman, James (2002). *UNDERSTANDING PHILOSOPHY OF SCIENCE*, London & New York: Routledge.
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2014). *The Relationship between Science and Religion*, Research and Writing: Ali Misbah, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Moghadas, E. S. and Hosseinzadeh Yazdi, M. (2023). Anatolian Islam in the social thought of Fethullah Gulen. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 13(1), 73-89. doi: 10.22059/jstmt.2023.353992.1587
- Motahari, Morteza (2023). *Overview of Islamic Movements in the Last Hundred Years*. Qom: Sadra.
- Nabavi, S. H. (2016). The Concept in Sociology: How is it Form and what is Its Function?. *Iranian Journal of Sociology*, 16(1), 5-40.
- Newman, William Lawrence (2016). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches (Volume 1)*, translated by Hassan Danaeifard, Seyyed Hossein Kazemi, Tehran: Mehraban Publishing House. [In Persian]
- Risjord, Mark (2014). *Philosophy of social science A Contemporary introduction*, New York: Routledge.

- Root, Michael (1998). How We Divide the World, *Philosophy of Science*, Vol. 67, No. 3.
- Rowett, Michael (2010). *Philosophy of Social Sciences: Methods, Ideals, and Policies of Social Research*, translated by Mohammad Shojaian, Tehran: Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Sahebi, Mohammad Javad (2022). Intellectual and religious movements in the contemporary Islamic world, foundations and developments of the Islamic awakening, Qom: University of Religions and Denominations.
- Searle, John (2017). *The Construction of Social Reality*, translated by Meysam Mohammad Amini, Tehran: Farhang Nashr-e-Nou Publications. [In Persian]
- Sharifi, Ahmad Hossein (2016). *Methodology of Islamic Humanities*. Tehran: Aftab Toseeh.
- Tabatabaei, Mohammad Hossein (2019), *Principles of Philosophy and the Method of Realism, Vol. 2*, Introduction and Footnotes: Morteza Motahari, Qom: Sadra.
- Tabataba'i, Mohammad Hossein (2011). *Collection of seven Issues*, Qom: Baqiyat.
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1992), *Al-Mizan in the Interpretation of the Qur'an*, Qom: Ismailian.
- Torkashvand, Ehsan, Mirsepah, Akbar. (2025) A New Interpretation of Allāmah Tabātabā'i's "Conventionals" (I'tibāryāt) by Comparing his Treatise on Conventionals with Al-Mīzān. *Ma`rifat Falsafi*, 8(1), 25-54.
- Williams, Bernard. (1981). *Wittgenstein and Idealism, in Moral Luck*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yazdi, Abdullah bin Hossein (1995). *Al-Hashiyah Ala Tahzeeb al-Mantiq Le-Taftazani*. Qom: Al-Nashar al-Islami Publishing House.